

Грубінко А. В.
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри теорії та
історії держави і права,
Західноукраїнський національний
університет*

МЕХАНІЗМИ МІЖНАРОДНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОГО ТЕРОРИСТИЧНОГО РЕЖИМУ

Росія як держава-агресор, яка своїми діями продовжує топтати численні норми міжнародного права, повинна понести покарання за багатотисячні факти скоєних злочинів. Це питання честі для всієї міжнародної спільноти. Адже залишення нерозслідуваними та непокараними такої кількості правопорушень може стати недобрим прецедентом і призвести до повного хаосу в системі міжнародних відносин, призвівши до її ліквідації. Власне першим таким злочином була анексія Криму у 2014 році, за яку росія практично не отримала серйозного покарання. Це і стало одним з головних мотивів для агресора іти далі — спробувати окупувати всю територію України.

За понад рік повномасштабної війни Україна зазнала важких людських, матеріальних та моральних втрат, репутаційних збитків. З точки зору моралі та гуманності саме злочини проти людини є найбільш важкими і такими, які вимагають найпершої сатисфакції і превенції. Вбивства та катування, статеві злочини, депортації українців в росію, викрадення дітей в їх батьків становлять головний, але далеко не повний перелік російських злочинів проти українців. Загалом це уже понад 70 тисяч кримінальних проваджень. У зв'язку з цим виникає давно назріле питання про політико-юридичні механізми притягнення держави-агресора та її представників до кримінальної відповідальності, а також компенсації Україні та її громадянам завданої матеріальної і моральної шкоди.

Дану проблему потрібно розглядати в двох площинах: 1) робота міжнародного трибуналу з розгляду військових злочинів путіна і його режиму; 2) функціонування механізмів відшкодування (компенсації) Україні як державі (репарації) і постраждалим людям за втрачене майно та інші збитки.

1. Окрім масштабної внутрішньої роботи щодо юридичної оцінки масових фактів скоєних загарбниками правопорушень на території окупованих територій Україна уже звернулася до таких профільних інституцій, як Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини, Раду ООН з прав людини за захистом своїх прав і притягненням злочинця агресора та його дійових осіб до відповідальності.

Однак доводиться констатувати, що, по-перше, такі справи розглядаються роками, а агресора потрібно зупинити сьогодні. По-друге, потрібно передбачити додаткові силові механізми впливу для гарантування

виконання рішень цих органів. Бо непокаране одного разу зло тягне за собою наступне. Наприклад, ще у березні 2022 року росія відмовилася виконувати рішення Міжнародного суду ООН. Парадокс полягає в тому, що держава-агресор сьогодні головує в Раді безпеки ООН, а механізмів зміни порядку ротації немає.

Міжнародний історичний досвід свідчить про ефективність застосування механізму міжнародного трибуналу для розслідування та винесення вироків причетним до планування і здійснення відповідних злочинів. Це Нюрнберзький, Токійський трибунали, кримінальні трибунали для колишньої Югославії і Руанди, Косовські спеціальні палати тощо.

Процес створення такого спеціального міжнародного кримінального трибуналу для вищого російського керівництва як головних злочинців уже запущений. Наразі функції міжнародного трибуналу взяв на себе Міжнародний кримінальний суд в Гаазі. Він є першим постійним міжнародним судом кримінальної юрисдикції, що створений на основі міжнародного договору (Римський статут 1998 року) з метою подолання безкарності осіб, відповідальних за найтяжчі міжнародні злочини. Тут також варто згадати про ідею створення офісу спеціального прокурора з розслідування фактів злочинів (від України), який і надаватиме трибуналу переважну частину зібраних доказів. Однак МКС не може повноцінно замінити собою міжнародний кримінальний трибунал. Треба розуміти, що такий суд буде приймати заяви не лише від України. Існує велика загроза того, що сторона-агресор буквально «закидає» процес зустрічними позовами про «військові злочини» українських військових. І суд буде змушений розглядати ці звинувачення, що затягне справу на роки. Тому офіційний Київ наполягає саме на створенні окремого трибуналу для розслідування злочинів режиму путіна в Україні.

Проблема полягає і в прецедентності ситуації, адже такого суду над конкретною країною в історії ще не було. Нюрнберзький процес тут не є абсолютним аналогом, адже там на лаві підсудних опинилося вище керівництво ліквідованої за підсумками війни держави — Третього рейху. Ситуацію може змінити розпад росії за підсумками війни й утворення на її території іншої держави або держав. Однак цього в світі мало хто хоче, а тому такий сценарій малоімовірний. Тому більшість країн можуть погодитися на таких нових судових установ лише за певних політичних обставин і після ретельного опрацювання юридичного механізму.

Насамперед виникає питання, як створити такий трибунал. Очевидно це має бути або структура в системі ООН, в рамках якої за ініціативою України буде створено відповідну інституцію. Однак із зрозумілих причин довіри до ООН сьогодні практично немає, а наявність росії в складі постійних членів Ради безпеки з правом вето зводить такі перспективи до нуля, як і надії на хоч якусь ефективність від діяльності цієї міжнародної організації. Другий імовірний шлях — укладення багатостороннього міжнародного договору про створення спеціального трибуналу, що більш імовірно і дієво. Хоча тут повинно бути зрозуміло, що далеко не всі держави світу визнають результати роботи такого трибуналу. І над цим потрібно працювати сьогодні в дипломатичній площині насамперед самій Україні. Більш екзотичним

виглядає схема заснування спеціального трибуналу як суду, який працюватиме на основі національного права та юрисдикції України за участі міжнародних прокурорів і суддів. Такий варіант теж пропрацьовують представники нашої держави.

Найбільш реальним видається саме другий сценарій, тим більше що його уже підтримали в своїх документах Парламентські асамблеї НАТО, ОБСЄ і Ради Європи. Звичайно такий трибунал повинен працювати в Європі, де й відбувається війна. І тут ми знову повертаємося до старої доброї Гааги як давно визнаного центру міжнародного кримінального судочинства. Тим більше, що уряд Нідерландів наприкінці 2022 року офіційно заявив, що не проти, щоб такий орган діяв саме на території його держави.

Важливим для України як держави-кандидата на членство в ЄС стало прийняття резолюції Європейського парламенту від 19 січня 2023 року, в якій прямо підтримано створення такого трибуналу. Таким чином ЄС долучився до процесу організації його роботи. При цьому євродепутати цілком логічно захотіли покарати не лише росію, але й білорусь як пособника головної держави-злочинця. Уже наступного дня, 20 січня у Празі відбулося перше засідання міжнародної групи зі створення спеціального трибуналу щодо злочинів агресії росії проти України, в якій взяли участь представники понад 30 держав. При цьому за модель діяльності трибуналу учасники закликали взяти Міжнародний кримінальний суд. Друге засідання групи пройшло 21-22 березня у Страсбурзі. Коаліцій за міжнародний трибунал щодо росії зростає, і це насамперед додає оптимізму. З останніх надбань коаліції — Австрія, відома своїм тривалим достатньо лояльним ставленням до керівництва кремля.

Отож, попри складність, тривалість і багатоетапність створення такого трибуналу, перший і вагомий крок уже зроблено. Генеральний прокурор Міжнародного кримінального суду (МКС) Карім Хан у березні підписав ордер на арешт президенту рф путіну. Це рішення не стало прецедентом в міжнародному праві, але точно викликало чималий резонанс. Ідеться про справу з викраденням українських дітей на тимчасово підконтрольних росії українських територіях та їх незаконне виведення на її територію. Хоча росія зі зрозумілих причин не видасть свого керманіча та висловила всіляке нехтування цим рішенням, воно матиме певний вплив насамперед на статус путіна та керівництва росії в світі. Насамперед воно обов'язкове для виконання на території 123 країн-підписантів Римського статуту про створення МКС від 1998 року. Тобто рішення Хана фактично робить неможливим пересування путіна у більшості країн світу. Саме тому сьогодні точаться жваві суперечки щодо можливості диктатора взяти участь в саміті БРІКС в Південній Африці, яка є підписантом Римського статуту. Хоча зі зрозумілих причин в цій та ряді інших країн шукатимуть юридичних механізмів обійти міжнародні норми права (нажаль це вже стало звичною нормою, особливо для «друзів росії») і мати можливість прийняти путіна на своїй території. А лояльна до кремля влада Вірменії не стала шукати юридичних лазівок, а прямо поспішила заявити, що не збирається його заарештовувати під час можливого візиту на свою територію. Хоча ця країна і є підписантом Римського статуту. Для України рішення прокурора МКС

наразі має більш дипломатичне значення як визнання правоти і фактів злочину агресора на її території. Водночас в юридичному плані це непоганий старт для подальших викриттів злочинної сутності російського режиму і просування справи міжнародного суду над ним.

Варто врахувати, що окрім путіна ідеться ще про понад 600 високопосадовців росії різних відомств та рівня менеджменту, які причетні до відання наказів та безпосереднього виконання злочинних розпоряджень вищого керівництва держави, причому як військових, так і цивільних осіб в уряді і парламенті рф.

Заради справедливості нагадаємо, що і сама Україна наразі ще не приєдналася до Римського статусу МКС. Натомість у 2014 році, замість його ратифікації, Україна добровільно прийняла юрисдикцію МКС, а в березні 2022 року 39 країн передали справи в Україні до МКС. Це дозволяє прокурору МКС розпочати розслідування без отримання дозволу суду. 20 травня 2022 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом».

До факту винесення рішення головного прокурора МКС по путіну тривалий час єдиною формою правової відповідальності країни-агресора та її представників залишалися загальні і персональні міжнародні санкції, які мають комплексний характер, тобто передбачають широкий спектр обмежень, від виключення росії із складу Великої сімки (вісімки) та галузевих економічних обмежень до заборони в'їзду окремим особам на територію скажімо ЄС чи окремих держав і конфіскацію персональних активів в зарубіжних країнах. Відомо, що ЄС, наприклад, готує уже 11 пакет санкцій проти росії та її громадян. Однак доводиться констатувати, що санкційні обмеження, попри їх комплексність, не надто дієво впливають на поточну динаміку та інтенсивність наступу на Україну. Тут ідеться про довгостроковий процес виснаження агресора, насамперед його економіки та оборонної сфери, а також прагнення вплинути персонально на конкретних представників режиму чи російського істеблішменту загалом, які через особисті збитки імовірно можуть чинити тиск на кремль з метою припинити війну і сісти за стіл переговорів.

Притягненню росії до юридичної та політичної (наприклад, виключення з РБ ООН) відповідальності безумовно стане визнання її державою-терористом. Наразі маємо пом'якшений варіант — надання рф статусу держави-спонсора міжнародного тероризму. Тут спостерігаємо вплив політичних чинників — обмеженість юридичних формулювань з метою позірною недопущення подальшої ескалації відносин з москвою та уникнення її повної ізоляції на міжнародній арені, на чому завжди наполягали насамперед у Вашингтоні. Надання такого статусу не має істотних юридичних наслідків. Проте є вагомим дипломатичним сигналом для міжнародної спільноти загалом в оцінці діяльності конкретного національного політичного режиму. Статус держави-спонсора тероризму для росії уже надали парламенти США, Литви, Латвії, Естонії, Чехії, Польщі, Європарламент (ЄС), Парламентські асамблеї Ради Європи і НАТО. Однак в США процес надання не завершений. Відповідне рішення остаточно повинен

прийняти Держсекретар. У випадку США надання будь якій країні такого статусу означає автоматичне припинення допомоги цій країні та обмеження інших економічних контактів, в том числі можливість накладення санкцій на третю сторону — країну, яка продовжує співпрацювати з рф. Тут може ітися насамперед про Китай, Іран, Північну Корею, Сирію тощо. Якраз усі ці країни, окрім Китаю, мають відповідний статус в США. В банківській сфері таким дієвим обмеженням є внесення росії до «чорного списку» FATF (The Financial Action Task Force). Ідеться про блокування кореспондентських рахунків російських банків по всьому світу. Іде мова і про можливість подальшого заморожування російських активів насамперед в США та їх подальше переведення на рахунки України як компенсаційні виплати.

Окрім всесвітнього міжнародного рівня важливою буде підтримка систем юстиції окремих держав. Так, станом на кінець березня уже понад 20 країн в рамках національного законодавства відкрили кримінальні провадження за статтями воєнних злочинів росії проти України. Наприклад, законодавство Німеччини дає можливість правоохоронним органам розслідувати не лише справи, пов'язані з діяльністю суб'єктів національного права, але й закордонними фігурантами правопорушень.

2. Логічним етапом притягнення агресора до відповідальності стане стягнення компенсації за скоєні злочини. Компенсацію українцям можна виплатити насамперед за рахунок заморожених закордонних активів росії, яких чимало. Цю роботу українська сторона уже активно проводить у Великій Британії, Німеччині та ряді інших країн, де розгляд таких справ перебуває на різних стадіях процесу. Офіційний Київ просуває ідею створення спеціального арбітражу для конфіскації та передачі таких активів Україні. Причому ідеться насамперед про суверенні активи, які значно переважають обсяги заморожених активів фізичних осіб. Це усього приблизно 300 млрд. доларів США суверенних коштів. Водночас в експертному середовищі фігурує сума загальних прямих збитків, завданих Україні агресором у розмірі близько 650 млрд. доларів, а з непрямыми збитками (неотримані інвестиції, втрата ВВП тощо) буде близько 1 трильйона доларів. І ця сума по мірі продовження війни безумовно зростає. Адміністрація президента США у квітні устами заступниці держсекретаря Вікторії Нуланд висловила принципову підтримку у справі залучення заморожених російських активів для відновлення зруйнованої війною української інфраструктури. В лютому уже надійшов перший транш на суму 5,4 млн. доларів. Ідеться насамперед про конфісковані активи Центрального банку російської федерації.

Очікує реалізації ідея міжнародної комісії з репарацій. Українське керівництво розраховує на кінець літа поточного року вийти на етап підписання і ратифікації відповідних документів. На рівні Ради Європи ведеться правова робота зі створення додатку до Конвенції щодо запобігання, боротьби та відмивання коштів. Потрібно насамперед створити Реєстр завданих агресією збитків. Причому ідеться як про матеріальну, так і про моральну шкоду. Далі — заснування Фонду компенсації збитків. Туди повинні переводитися конфісковані активи рф. Зрештою необхідно сформувати Компенсаційну комісію для належного розподілу коштів фонду.

Усе це повинно функціонувати за участі міжнародних представників, під їх контролем і наглядом.

Очікувано головною проблемою притягнення агресора до відповідальності стане не юридична складова питання, а політична. Як кажуть, наявність «політичної волі» учасників процесу відіграватиме вирішальне значення в його успішному запуску та доведенні до логічного завершення — дня винесення судового вироку для путіна і компанії. І тут, як не парадоксально, головним гальмівним фактором може стати позиція саме США — головного союзника України. Справа в тому, що, за повідомленням авторитетного часопису *The New York Times*, Міністерство оборони США блокує передачу зібраних розвідкою доказів про звірства росії в Україні Міжнародному кримінальному суду в Гаазі через застереження щодо можливості використання аналогічного механізму відповідальності для американських військових, які перебувають в різних країнах світу. Причому докази якраз стосуються справи про викрадення дітей та обстріли цивільної інфраструктури, яку веде прокурор МКС Карім Хан. Нагадаємо, США, як і росія, так і не приєдналися до Римського статуту. Президент Трамп навіть свого часу наклав санкції на прокурора МКС за спробу розслідування дій американських військових в Афганістані. Тобто результативність діяльності МКС надалі буде залежати не стільки від професійного підходу до збору фактів злочинів росії співробітниками МКС, як від позиції США та інших провідних суб'єктів світової політики. Додає надії рішення Конгресу США, прийняте в грудні 2022 року, щодо дозволу допомагати прокурорам США у розслідуванні і можливих судових переслідуваннях, пов'язаних з війною в Україні. Тобто окремі судові процеси проти росії можуть розпочатися навіть в США.

Отож, робота над створенням механізмів міжнародної юридичної відповідальності російського терористичного режиму триває. Окрім юристів та системи судів в Україні на цим працюють наші партнери з декількох десятків інших країн, насамперед Європи і США. Як зазначають представники влади України, на літо поточного року очікуються перші практичні рішення щодо інституційного оформлення міжнародного трибуналу. Наразі наявні перші результати одразу по двох напрямках — процес проти путіна в МКС та надходження перших траншів від заморожених російських активів за кордоном для відбудови України, які свідчать, що процес зрушив з місця і набув практичного виміру.